

Ven, Hans van der (red.) (2007), *Geloof en Verlichting. Oordelen over religie*, Budel: Damon/Nijmegen: Soeterbeek Programma Radboud Universiteit Nijmegen, pp. 191, ISBN 978 90 5573 765 9, € 16,90.

Is het mogelijk om een opinie over religie te hebben? Zomaar over religie in het algemeen? “Oordelen over religie” luidt de ondertitel van een boek met negen artikelen dat is voortgekomen uit een lezingenreeks die het Soeterbeek Programma van de Nijmeegse Radboud Universiteit organiseerde. Stel je eens een boek voor waarin blijkens de titelpagina oordelen over politiek, economie of onderwijs geveld worden. “Wat vindt u van economie?” klinkt als een zotte vraag (behalve als het vak dat de bijbehorende werkelijkheid bestudeert, bedoeld wordt). Economie en politiek zijn aspecten van de werkelijkheid die altijd en overal bestaan. Het zijn ontologische constanten. Met religie is dat kennelijk niet het geval. “Wat vindt u van religie?” – in plaats van: “Wat vindt u van die en die religie?” – klinkt helemaal niet gek, zelfs niet als men vervolgens niets met die vraag kan. Men kan voor of tegen religie zijn, maar niet voor of tegen economie. Economie bestaat altijd, religie niet.

In die zin is religie ook een typisch modern begrip. Ook in deze bundel voelen diverse auteurs zich gedwongen eerst uit te leggen wat ze er zo ongeveer onder verstaan. Jean-Pierre Wils formuleert deze korte definitie: “Religie is gebaseerd op het essentieel verschil tussen transcendentie en immanentie.” Heel letterlijk genomen formuleert de auteur hier wel een voorwaarde voor religie, maar niet wat het inhoudelijk zou zijn, maar groot is dat bezwaar niet. Hij zal hetzelfde bedoelen als Paul Juffermans en Evert van der Zweerde, die onafhankelijk van elkaar religie omschrijven als een (ver)binding met het transcendente. Het onderscheid tussen immanentie en transcendentie duikt op zich in vele culturen in allerlei vormen op, als de tegenstelling tussen aarde en hemel, tussen heden en eeuwigheid bijvoorbeeld. Van belang voor het moderne verstaan van religie is de gedachte dat die transcendentie ook niet zou kunnen bestaan, dat er geen hemel zou zijn, geen eeuwigheid, geen zelfstandige spirituele werkelijkheid, geen godheid. Alles draait dus om de vraag hoe de werkelijkheid in elkaar zit. Bestaan goden, geesten en demonen wel of niet? In veel culturen kwam die vraag helemaal niet op: als je regelmatig met geesten van doen hebt of als althans medemensen regelmatig daarover geloofwaardig berichten, en dat was en is in de beleving van veel mensen het geval, dan kom je meestal niet eens op het idee dat ze ook wel eens niet “echt” zouden kunnen bestaan. Pas als je uitgaat van een strenge werkelijkheidsopvatting waarin het bestaande – het Zijn voor mijn part, voor wie hoogdravend wil doen – is verbonden aan strenge epistemologische voorwaarden, bijvoorbeeld dat alles wat geestelijk is – taal met name – altijd op de een of andere wijze intrinsiek verbonden is met fysieke verschijningsvormen, kun je op het idee komen dat religie ook wel eens nergens op zou kunnen slaan. De bekende eerste kantiaanse vraag – “wat kunnen we weten?” – en het antwoord – “niet zo bar veel” – vormt de basis.

In feite is dat de verzwegen achtergrond van de vragen die in de voorliggende bundel gesteld worden. De titel is wat misleidend. Over de Verlichting gaat het boek in feite

niet, althans niet over achttiende-eeuwse cultuurstroming die tegenwoordig die naam draagt. Verlichting staat hier conform het hedendaagse krantendiscours, dat nogal in strijd is met de historische verbinding tussen geloof en rede die kenmerkend was voor de hoofdstroom van de Verlichting, kennelijk voor de kritische rationaliteit die ernstige vraagtekens zet bij de werkelijkheidszin en de morele geldigheid van allerlei religieuze aanspraken. De werkelijke thematiek van het boek draait dan ook om allerlei bezwaren die tegen religie in het algemeen en tegen concrete religieuze uitingsvormen in het bijzonder worden aangevoerd. In de inleiding sommen Hans van der Ven en Joos van Vugt een aantal “problematische eigenschappen” van religie op: “conservatisme, intolerantie, gewelddadigheid, vrouwonvriendelijkheid, onredelijkheid, obscurantisme, onvrijheid”. In het laatste artikel vertelt Theo de Wit dat de lezingenreeks over precies vier vragen ging: “is religie achterhaald? Is religie onwetenschappelijk? Is religie conservatief? En tenslotte: maakt religie onvrij?” Wie de bundel bekijkt, ziet dat daar op zijn minst één begrip uit het eerste rijtje aan is toegevoegd: is religie gewelddadig? Wel drie artikelen gaan daar in feite over, althans als we op de titels afgaan; de thematiek duikt ook elders op. De vraag of religie onwetenschappelijk is, wordt als zodanig overigens niet of nauwelijks opgeworpen. Maar men zou kunnen betogen dat de vraag of religie achterhaald is, in feite op hetzelfde neerkomt. Als religie achterhaald zou zijn, moet dat primair zijn omdat de wetenschap de cognitieve aanspraken ondergraven zou hebben.

Hoe goed worden nu de hoofdvragen beantwoord? De vragen kunnen gemakkelijk in twee of drie categorieën ingedeeld worden: cognitief, moreel en misschien feitelijk-sociologisch.

Eerst de cognitieve vraag. In het eerste artikel stelt Hans van der Ven de vraag of religie achterhaald is. In feite, zou je denken, gaat het daarbij om de vraag of religie tegen de achtergrond van een wetenschappelijk wereldbeeld nog bestaansrecht heeft. Maar dat is niet de aanpak die hij verkiest. Hij beschrijft onder meer hoe religie onder invloed van de functionele differentiëring die kenmerkend is voor moderne maatschappijen, gemarginaliseerd werd. Godsdienstsociologisch is dat een juiste – of in andere ogen op zijn minst verdedigbare – vaststelling, maar een dergelijke constatering zegt nog niets over de legitimatie van religie. Gelovigen zouden bijvoorbeeld met leedwezen vast kunnen stellen dat mensen de waarheid niet meer believe. Van der Ven ontloopt een helder antwoord, maar laat zijn beschouwing wel uitlopen op een betoog hoe religie zou kunnen overleven. Re-integreren noemt hij dat. Religies zullen volgens hem alleen toekomst hebben als ze drie moderne beginselen incorporeren: autonomie, respect en gerechtigheid. “Deze drie beginselen behoeven niet op de modernisering te worden veroverd”, schrijft hij, “want ze liggen aan dit proces ten grondslag, zoals ze tevens de uitdrukking zijn van de diepste aspiraties van de religies zelf.” Dat lijkt me nog maar de vraag. Misschien geldt dat voor sommige religies of stromingen daarbinnen, maar geldt het voor alle religies, voor religie als zodanig? Als de moderne wereldbeschouwing en de religies ten diepste toch hetzelfde nastreven, wat is dan eigenlijk het probleem? Is het alleen maar dat religies hun eigen

diepste drijfveren uit het oog verloren hebben? In feite ontwijkt Van der Ven de simpele vraag naar de rechtvaardiging van godsdiensten en formuleert hij ze niet alleen feitelijk-sociologisch, maar ook normatief-theologisch om tot menselijke tradities. Maar ondertussen heeft hij de norm bij het moderne denken gelegd en daarmee de eigen waarheidsaanspraken op een juiste interpretatie van de werkelijkheid die diverse religies beherbergen, voor irrelevant verklaard. In feite beschouwt Van der Ven diverse religieuze uitingen dus wel degelijk als achterhaald, ook al zegt hij dat niet.

De morele vragen die in de meeste artikelen centraal staan, zijn op de keper beschouwd een beetje zot. Natuurlijk valt er op de vraag of religie in het algemeen tot geweld of tot onvrijheid leidt, geen generiek antwoord te geven. Soms wel en soms niet, zou je op voorhand zeggen en daar komen de bijdragen van Gerrit Manenschijn en Jean-Pierre Wils over geweld en Hans Alma en Theo de Wit over onvrijheid in grote lijnen dan ook op neer. Maar uiteraard meldden ze ook de positieve, bevrijdende kanten die godsdiensten met zich mee kunnen dragen. De bijdragen bevatten overigens voldoende interessante overwegingen, maar die kan ik hier niet allemaal weergeven. Het punt is natuurlijk dat je dergelijke vragen alleen maar in relatie tot de concrete uitingsvorm van de verschillende religies zinvol kunt stellen, hetzij als buitenstaander, hetzij vanuit een intern kritisch gezichtspunt. En uiteraard blijkt al snel wat de tweede aanleiding tot dit boek is (naast de al gememoreerde constatering dat religie in onze maatschappij in toenemende mate een vreemd, voor veel mensen ongeloofwaardig verschijnsel is geworden): de opkomst van de islam in het westen en het verschijnsel islami(s)tisch terrorisme. Van de traditionele religie van het westen, het Latijnse christendom en de protestantse varianten daarop, kun je immers moeilijk beweren dat die zich de laatste eeuwen zelf als inherent gewelddadig heeft gemanifesteerd, ook al kun je waarschijnlijk genoeg religieuze rechtvaardigingen voor geweldsgebruik door bijvoorbeeld staten vinden. In het boek komen we op dat punt soms ook merkwaardige opvattingen tegen. Zo denkt Hans van der Ven dat de scheiding van kerk en staat “de enige oplossing leek te zijn om de gewelddadigheid van religie in te dammen”. Dat getuigt wel van erg weinig historisch besef. Ten eerste valt het met de rechtstreekse gewelddadigheid van religie wel mee. Wel was de splitsing van het westerse christendom in twee of meer kampen soms een van de factoren in de oorlogen en burgeroorlogen die in de zestiende en zeventiende eeuw werden gevoerd, maar in het algemeen waren het toch de vorsten, die hun variant wilden beschermen, die die oorlogen voerden en zelden was er sprake van directe mobilisatie op religieuze grondslag. Bovendien was ook toen religie slechts een van de factoren in het machtsspel: de katholieke Franse koning vocht met de gereformeerde Nederlanders tegen de al even katholieke Spaanse vorst. Ten tweede diende de scheiding van kerk en staat zich pas aan toen empirisch gebleken was dat verschillende (getolereerde) stromingen binnen een staat niet tot ontwrichting hoefden te leiden en de verlichte omgang met religie veld had gewonnen. Het waren eerder de gebleken vreedzame, morele potenties in het christendom die tot de scheiding leidden. Godsdienstvrijheid en tolerantie zijn ook zonder mogelijk: in landen als Engeland, Schotland, Noorwegen, Denemarken en

IJsland bestaan nog steeds staatskerken, zonder dat de vrijheid van andersgelovigen daarvoor in het geding komt (in Griekenland is het iets problematischer).

Maar het gaat dus om de islam. Het boek kent dan ook twee artikelen die niet over religie in het algemeen gaan maar specifiek over die godsdienst. Gerard Wiegers analyseert overtuigend dat gewelddadige, radicale uitingen uit islamitische hoek typisch modern zijn en geen uiting van de traditionele opvattingen over de *jihad*. Men kan dat ook verwachten: in oorlogsethiek is gemeenlijk geen ruimte voor individuele terreurdaden. Jan-Jaap de Ruiter betoogt wat moeizamer dat islam en maatschappelijke bloei niet per se onverenigbaar zijn. Dat lijkt aannemelijk, maar een belangrijk punt lijkt me dat van de islam in feite ook geen enkele intellectuele aantrekkingskracht uitgaat. Niemand vraagt zich af of die religie waar zou kunnen zijn; het gaat gewoon om de constatering dat mensen met specifieke culturele tradities een nuttige maatschappelijke bijdragen kunnen leveren.

Conservatisme wordt in de inleiding ook onder de mogelijk problematische eigenschappen van religie gevat, maar zo willen de twee auteurs die er hier over schrijven, er niet mee omgaan. Zij kiezen voor een meer feitelijk-beschouwende aanpak. Evert van der Zweerde en Paul Juffermans leggen beiden nadruk op de conserverende functie van religie: houden wat je hebt. Religie is vaak met de maatschappelijke orde verbonden en diende dus vaker een behoudende dan een progressieve ideologie. Juffermans analyse loopt uit op een beschouwing over de "leegte van de liberale samenleving". Hij ontwaart een "culturele identiteitscrisis": "de *homo religiosus* zit zonder religie." Antwoorden op de laatste vragen van de mens zouden ontbreken en de liberale samenleving met haar grondrechten kan de lege plek niet opvullen. Juffermans concludeert dan ook dat een toekomst zonder religie niet goed denkbaar is. Als Juffermans gelijk heeft, dan zou dat de veronderstelling dat religie een verschijnsel is dat kennelijk ook kan verdwijnen, ondergraven. Juffermans heeft naar mijn idee gelijk dat mensen altijd dezelfde existentiële vragen zullen blijven stellen. Maar moet dat altijd in de vorm van traditionele religies? Zouden we niet kunnen vaststellen dat problemen die vroeger het vrijwel exclusieve domein van de godsdienst waren, nu met name in de kunsten aan de orde worden gesteld? Het lijkt me niet toevallig dat de moderne roman aan zijn opmars begon toen het fundament van de georganiseerde godsdienst twijfelachtig werd. Men zou – op een lager cultureel niveau – ook op de roedelbladen en de vele tv-programma's kunnen wijzen die allemaal draaien om menselijk verdriet en geluk. Om het anders te zeggen: de functies van religie kunnen zich naar mijn idee ook op ander terrein voortzetten. Men kan daar eventueel religieuze trekken in ontwaren, het is onzinnig om het geheel nog religie te noemen.

Dit is een boek waarin vooral theologen, godsdienstwetenschappers en filosofen aan het woord komen. De aanpak is daarmee geheel anders dan de nuchtere empirische die godsdienstsociologen gewoonlijk verkiezen. Maar ook voor sociologen zal op de achtergrond altijd de vraag naar de relevantie en de betekenis van het verschijnsel dat ze bestuderen, meespelen. Het is ook typisch een boek uit een overgangperiode. Het zo algemeen normatief spreken over religie als algemeen verschijnsel in plaats van meer concreet over het christen-

dom en andere religies is typisch post-christelijk. Eigenlijk blijkt het niet mogelijk te zijn om algemene oordelen over religie te vellen. De merkwaardig moraliserende vraagstelling sticht veel verwarring. Het ergerlijke gevolg is dat in veel artikelen de gedachten alle kanten opgaan. Maar dat is tegelijk ook het boeiende. Het nuttige dat zich daarmee verbindt, is dat veel bijdragen uitlokken tot tegenspraak – en zo tot bezinning. En daar gaat het om.

Jan Dirk Snel

Amsterdam

Haenen, Marcel (2008), *Tien paters op Gods grote akker. De laatste Nederlandse missionarissen in Brazilië*, Amsterdam/Rotterdam: Prometheus/NRC Handelsblad, pp. 270, ISBN 9789044612097, € 17,95; Knipschild, Harry (2008)², *Soldaten van God. Nederlandse en Belgische missionarissen op missie in China in de negentiende eeuw*, Amsterdam: Bert Bakker, pp. 352. ISBN 978903513193 4, € 23,-; Poels, Vefie m.m.v. Anna Damas SSpS (2008), *Vrouwen met een missie. Vier congregaties in Nederland en de toekomst van hun missionair verleden*, Nijmegen: Valkhof Pers, pp. 160, ISBN 9789056252717, € 17,-

In de katholieke traditie had het woord ‘missie’ een heel bepaalde betekenis. Het doelde op de geloofsverkondiging van (westerse) priesters en zusters in niet-westerse landen (de protestantse kerken hanteerden het woord ‘zending’ voor deze activiteiten). Het katholieke Nederland was in de glorie tijd van het “rijke Roomse leven” bijzonder actief op dit gebied. Maar het tijdperk van de missies is voorbij. Rond 1960 was op politiek terrein het tijdperk van kolonisatie ten einde gekomen, en op theologisch terrein was volgens het Tweede Vaticaans Concilie de hele kerk missionair, maar waren de ‘jonge’ kerken volwaardig deel van de uni-versele kerk. Een teken daarvan was dat overal autochtone bisschoppen werden benoemd.

Het einde van dit ‘missietijdperk’ luidt tevens het begin van een nieuwe historische belangstelling in. De traditionele geschiedschrijving van de missionaire activiteiten, vaak met propagandistische inslag, werd vervangen door wetenschappelijke studies. Ook onder een breder publiek is de belangstelling gegroeid. Vandaar dat wetenschappelijke en minder wetenschappelijke studies verschijnen over het missionaire verleden en kennelijk goed verkocht worden. We bespreken hier een drietal recente boeken.

Marcel Haenen, correspondent voor de NRC in Latijns Amerika schreef onder de enigszins misleidende titel *Tien paters op Gods grote akker* het verhaal van tien jongens die met het plan om pater karmeliet te worden in 1956 naar Brazilië vertrokken. Drie van hen keerden na een paar jaar naar Nederland terug, zeven werden in Brazilië tot priester gewijd, en twee daarvan hielden het een leven lang vol. Van tien paters is dus geen sprake! En het waren ook niet de laatste Nederlanders die als missionarissen naar Brazilië vertrokken. Maar afgezien daarvan is het een aardig, vlot geschreven boekje, vooral gebaseerd op de brieven en interviews. De maatschappelijke en kerkelijke context wordt soms erg